

(əvvəli ötən sayımızda)

Şahnamədə Əfrasiyab əfsanəvi Turan nəvəsidir, turlar ilkin dəmir dövründə, yəni təxminən e.ç. VII əsrdə Orta Asiya və Kazaxıstanın şimal-şərq ərazilərində köçəri və yarımköçəri tayfaları öz rəhbərliyi altında birləşdirərək Turan adlı möhtəşəm bir dövlət yaratmışlar. Avestanın "Farvardin-Yaşt" bölümündə adları çəkilən sayrim, ariyaka, daha tayfaları turların rəhbərliyi altında birləşən həmin tayfalarıdır. E.ç. III əsrdə Aralın şərqində, Karatau dağlarının şimalında və Sırdəryanın orta axarı mərkəz olmaqla Turan ərazisində Çin xronikalarında adı Kanqyu kimi qeyd olunan dövlət mövcud olmuşdur. Kanqyu Kanqlı/Kəngər adının çin dilində ifadə formasıdır. Eramızın ilk əsrlərinə qədər mövcud olan Kanqyu dövləti Turan dövlətinin davamı kimi Əfrasiyab və onun hakimiyyət sülaləsi haqqında ənənələrini yaşatmış və bu ənənələr sonrakı Türk dövlətləri olan Qaraxanlılar, Səlcukular və Uyğur hakimiyyət sülalələri tərəfindən davam etdirilmişdir.

Turan, əsasən, türklərin vətəni olsa da, burda qeyri türklər, o cümlədən soqdlar da yaşayırdılar. Əfrasiyabın və övladlarının hakimiyyət sürdüüyü Turan Şahnamədən və digər mənbələrdən göründüyü kimi dövlətlər konfederasiyası idi. Sak, Kanq, Hotan, Eftalit, Kuşan, Daha kimi dövlətlər bu birliyə daxil olub Əfrasiyabın başçılığı altında İranın təcavüzünə qarşı birməqəbil mübarizə aparırdılar. Saklar, massagetlər, kanqlar, sarmatlar, parflar, eftalitlər də etnik mənşə baxımından turanlılar adlandırılırdılar.

Avestada bəhs edilən Turan tayfalarından biri də hyaunlardır. Əfrasiyabın oğlu Ərcasp İran qaynaqlarında turanlı bir tayfa olan hiyunların, yəni xionitlərin hökmdarı kimi göstərilir. Avestada adı Hiyun kimi qeyd olunan xionitlər türk, hunvə ağ hunlar kimi qəbul olunurlar. Zərdüşlükə düşmən münasibətdə olub, mübarizədə məğlub olaraq Türkiistanın içərilərinə doğru geri çəkilən Ərcasp e.ç. 563-cü ildə ölənlər Zərdüştlə müasir idi.

Avestanın Yaştlarında Kavi Viştasp düşmənləri və divlərə ibadət edən "hyauna" zalimi Ərcasp və onun qardaşı haqqında bəhs edilir. "Hyauna"lar Avestada turların qonşuluğunda yaşayan xalqdır E.Herzfeld onları ortaasiyalı "xionit"lər adlandırır. "Hyauna"ların, yəni xionların Avestada adları çəkilməyən sakların bir qolu olması mümkündür". (Vaynberq, 1999, Səh. 210)

"Ard Yaşt"dakı Aşi himnində

yarandığını yazır. "Eftal/Yaptal" etnomini o türkçə yapmaq, yaratmaq, etmək mənasında "yap" feildən və "til" şəkilçisindən ibarət "yaradan", "quran" demək olduğunu yazır. (F.Altheim. 1959)

Eftalitləri "ağ hun"lar olaraq da qəbul edirlər. Qədim türk xalqlarından olan eftalitlərin adı Azərbaycan və Anadolu türkləri içərisində "abda", "avda", "abdallı" şəklində boy adları olaraq öz mövcudluğunu günümüze qədər qoruyub saxlamışdır. Eftalit və ya

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

"çox müdrik Viştasp" "xiyon zalimi" yalançı Arcasp və ucu şiş dəbilqələr qoyan digər xiyon qəhrəmanları üzərində qələbə çalması üçün Data (Amudərya) çayı kənarında dua edir. "Xiyon zalimi" Ərcaspın qardaşı xiyon rəhbəri Vandarmənş də öz növbəsində "əzəmətli

Viştaspa" qalib gəlmək və yüzlərlə ari əsgərini məhv etmək üçün Varaqşa (Aral)dənizi kənarında Ardvi Suraya dua edir. (S.Q.Kleştorniy. Sultanov T. İ. 2009, Səh. 13)

Ərcasp və Vandarmən adlarının etimologiyasına gəldikdə Vandarmən adı türkçə Öndərmən adının, Arcasp isə Erjapsa adının fars dilində təhrif olunmuş formalarıdır.

Hyaun adı çin mənbələrindəki Hyung-nu adının, yəni hun adının Avestada fars dilinə tərcümədə təhrif olunmuş şəkildir. Onlar tarixdə "Ağ hunlar" adı ilə məlumdur.

Alman tarixçisi F.Althaym Avestada bəhs olunan xionları Eftalitlərlə eyniləşdirərək onların türk mənşəli xalq olduğu fikrini müdafiə edir. Onun fikrinə görə xionlar xalqın ümumi adı, eftalitlər isə onların hakimiyyət sülaləsinin adıdır. O Eftalitlərin dilindəki iran mənşəli sözlərinuzun illər ərzində öz əsərləri altında saxladıkları iranlıların təsiri nəticəsində

Ak hun dövləti güclənib həm Sasanilərə, həm də Göy türk dövlətinə təhlükə törətdiyindən 710-cu ildə hər iki dövlətin birləşmiş qüvvələri tərəfindən dağıdılaraq ortadan qaldırılmışdır.

İranlı adlandırılan hind-arilərin Orta Asiyaya gəlmələri burda yüz illər ərzində davam edən İran-Turan müharibələrinə səbəb olmuşdur. Əhəmənilər dövründə turanlı midiyalılardan hakimiyyəti xəyanət yolu ilə zəbt edən arilər Midiya ərazisinin şərq sərhədlərini təşkil edən Orta Asiyadakı Turan dövlətinin ərazilərini ələ keçirmək üçün hərbi yürüşlər təşkil edirdilər.

Əhəməni Kirin hökmdarlığı dövründə Turan hökmdarı Massagetlər boyuna mənsub Tomrisi idi, bəzi müəlliflər Tomrisi Əfrasiyabın nəvəsi adlandırırırlar. Kir massagetlərin hökmdarı Tomrislə mübarizədə e.ç. 530-cu ildə məğlub olaraq öldürülmüş və iranlı Əhəməni hökmdarlarının basqınlarının qarşısı bir müddət alınmışdır. Əfrasiyabın türk mənşəyə ma-

lik olması bir sıra rus tarixçiləri tərəfindən də təsdiqlənmişdir. Pyankovun yazdığına görə Turanlıların adlarının bir çoxu, o cümlədən Əfrasiyab adının iran dilləri əsasında izahı mümkün deyil. Əfrasiyabınözü də arilərin başa düşmədikləri bir dildə danışırdı. Bu Turan elitasının öz doğma dillərini qoruyub saxladıklarını göstərməkdir. Əfrasiyabın Turan dövlətinin ərazisi Amudərya və Sırdəryanın aşağı axarlarındakı Kanq və Kattan başlayaraq Çin ölkəsinə və Çin dənizinə qədər olan geniş sahələri əhatə edirdi, Əfrasiyabın paytaxtı isə Sırdərya çayından çox uzaqlarda, Şaş və İsficabın arxasındakı Kanq şəhəri idi. (İ. V. Pğənkov. 2012, Səh. 602-606)

qədim mənbələrə əsaslanaraq sakların türk mənşəli xalq olduğunu təkzib edilməz faktlarla sübut etmişlər.

Antik dövrün bir çox tarixçiləri kimi Bizans tarixçisi Menandr da, türklərlə sakların eyni xalq olduğunu qeyd edərək yazır: "Qədimlərdə saklar adlanan türklər sülh təklifi ilə çar Yustinə elçi göndərdilər. Türklər Bizans elçisi Zimarxı qəbul edərkən şər ruhları qovmaq üçün sak/iskit dilində sözlər söyləyərək onu alovun içərisindən keçirib atasla pak etmə ritua- lından sonra onuxaqan Diza vulun "Akdaq" adlı qızıl dağda yerləşən çadırına gətirdilər. (Menandr Pro- tektor. İstoriə. 2002. Səh. 157-164)

Əfrasiyabı sak hökmdarı kimi təqdim edən Z.V.Toğanın yazdığına görə Ön Asiya səfərində Midiyalılarla hakimiyyət uğrunda mübarizədə həlak olan Saka Türk qəhrəmanı Alp Ər Tonqanınölmünə ağrı qoşaraq əsrlər boyunca xatirələrdə yaşamışlar. Bu ağrıdan göründüyü kimi İranlılar Səyavü-

Qədim İran qaynaqlarına əsaslanan Biruni, Nəsefi, Təbəri və Narşahi kimi müəlliflər qədim Turan dövlətinin sərhədlərinin Məşhəd və Səraxs şəhərlərinin ortasına qədər uzandığını qeyd edirlər. Onlar bu ərazinin ortasında Məzduran, yəni Turan sərhədi anlamında Mərzi Turanın mövcud olduğunu yazırlar. Bu o deməkdir ki, bir vaxtlar Turan Türk dövlətinin sərhədləri daxilində olan Maveraunnəhr və Xorasan sonradan Əhəmənilər tərəfindən işğal olunmuşdur.

Masalik al-Absar adlı əsərdə Turan coğrafiyası daha geniş bir biçimdə təqdim olunaraq Volqa çayı Turan çayı adlanır və Turanın qədim hökmdarlarının yay iqamətgahlarının Ark dağ adlandırılan Ural dağları olduğu qeyd olunmuşdur. ("Türk və Turan Tarixi", www.kıbrıs1974.com)

Sak türkləri sovet dövründə tarix elminin ideoloji silaha çevril- diyi bir şəraitdə iran mənşəli bir etnos kimi qələmə verilmişdir. Lakin Avropa tarixçilərinin bir çoxu

şun Baykənddə öldürülməsinə hər il matəm saxladıkları kimi türklər də Türkistanda, Anadoluda və Azərbaycanda iranlılar tərəfindən öldürülən Alp Ər Tunqaya – Əfrasiyaba matəm saxlamışlar. (Z.V.Togan. 1981, Səh. 3)

Əfrasiyab dəfələrlə iranlıların məskunlaşdığı əraziləri ələ keçirib onların taxt-tacına sahib olmuşdur. Onun son olaraq İranda taxt-tacı ələ keçirib hakimiyyət sürməsi on iki il davam etmişdir.

Təbərinin nəqli etdiyi rəvayətə görə Zev bin Tahmasp Əfrasiyabı Fars ölkəsindən Abenman ayının ruzi abanında (Aban ayı İran hicri-şəmsi təqviminin 8-ci ayı;23 oktyabr-21 noyabr)çıxarmışdır. Buna görə də Farslar bu günü tarixi bayram – Qurtuluş günü kimi qeyd edirlər, çünki məhz həmin gün onlar Əfrasiyabın on iki illik zülmündən xilas olmuşdular. Bu bayram Farsların Novruz və Mehriçan bayramları ilə yanaşı üçüncü böyük bayramıdır. (Təbəri, C. II, 1991, Səh. 650)

(ardı gələn sayımızda)